

Насиров Т.

**КЫРГЫЗСТАН КАЙРА КУРУУ ЖЫЛДАРЫНДА
(Эгемендүүлүккө чейинки мезгил)**

Насиров Т.

**КЫРГЫЗСТАН В ГОДЫ ПЕРЕСТРОЙКИ
(до периода Независимости)**

T. Nasirov

**KYRGYZSTAN IN THE YEARS OF RESTRUCTURING
(until the period of Independence)**

УДК: 94.470.41 (575.2)

Макалада Кыргызстандын 1985-1990-жылдардагы, башкача айтканда кайра куруу мезгилиндеги саясий-укуктук абалы жөнүндө кеңири каралган.

Негизги сөздөр: Конституция, Жогорку Совет, административдик-командалык ыкма, Федерация, Конфедерация, кайра куруу, Конституциялык Көзөмөл боюнча комитет, Конституциялык сот.

В статье подробно рассматривается политико-правовая ситуация Кыргызстана в 1985-1990 годах, т.е. в эпоху перестройки.

Ключевые слова: Конституция, Верховный Совет, административно-командный метод, Федерация, Конфедерация, перестройка, Конституционный Комитет по надзору, Конституционный суд.

The article examines in detail the political and legal situation of Kyrgyzstan in 1985-1990 in the era of restructuring.

Key words: the Constitution, the Supreme Council, the administrative-command method, Federation, Confederation, restructuring, Constitutional oversight Committee, the constitutional court.

Өткөн ХХ кылымдын экинчи жарымында, айрыкча акыркы төртүнчү чейректин башталышынан тартып көмүскө экономиканын, өлкөнүн экономикалык турмушунун бардык чөйрөлөрүндө жайылгандыгы жана социализм лагериндеги саясий кризистин күч алышы, коомдо кандайдыр бир өзгөрүү болушун мезгил талап кыла баштаган. Ушундай кырдаалга байланыштуу Кыргызстан да башка союздук республикалар сыяктуу эле кайра куруу мезгилин баштан кечирген. Андыктан ошол мезгилдеги абалды бир нече бөлүктөргө бөлүп карасак түшүнүктүү болот.

Мамлекеттик-саясий системанын трансформацияланышы (өзгөртүлүшү). Реформалардын башталышы.

1978-жылы июлда «СССР Жогорку Советине шайлоолор жөнүндө» деген жаңы мыйзам кабыл алынды, ал үчүн «Өнүккөн социализмдин Конституциясынын» жоболору негиз болгон. 1979-жылы апрелде ал «СССР Жогорку Советинин депутаттарын чакыртып алуунун тартиби тууралуу» жана «СССРде эл депутаттарынын статусу жөнүндө» мыйзамдары менен толукталган.

СССР Жогорку Совети өзү түзгөн органдардын бардык ишмердиктерине көзөмөлдү жогорулатуу божомолдонгон. Ошол эле максат менен 1979-жылы апрелде СССР Жогорку Советинин Регламентин бекиткен. Ал структураны, ыйгарым укуктарын, Жогорку Советтин жана анын органдарынын иштөө тартибин, мыйзам чыгармачылык иш эрежесин, көзөмөлдөө ишмердигин жана органдардын Жогорку Советке отчет берүүгө милдеттүүлүгүн түзүүнү аныктаган.

1982-жылдан баштап системаны анча-мынча реформалоону турмушка ашырууга бир катар аракеттерди жасоого чаралар көрүлгөн. 1970-жылдардын орто чендеринен тартып көмүскө экономика өлкөнүн экономикалык турмушунун бардык чөйрөлөрүндө жайылган; 1980-жылы ССКП БК коррупция менен күрөшүүгө багытталган чараларды көргөн, 1981-1982-жылдарда бир нече чуулгандуу сот процесстери жүргөн. Ушулар менен бир мезгилде эле эмгек тартибин чыңдоого жана эмгектин өндүрүмдүүлүгүн жогорулатууга аракеттер жасалган.

Коомдун чечкиндүү (радикальные) реформасы 1985-жылы жогортон башталып, «ачыктык», «тездетүү», «кайра куруу» лозунгдарынын (ураандарынын) алдында өткөн. Реформа ССКП БКнын генералдык секретары постуна (кызматына) шайланган М.С. Горбачев тарабынан башталган.

Башталган кыймыл жашап жаткан системаны реформалоого чакырылган. Биринчи орунга «демократияны бардык жагынан тереңдетүү жана өнүктүрүү менен байланышкан милдеттерди, укуктук мамлекетти түзүүнү, мыйзамдуулукту жана укук тартибин чыңдоону, жарандардын укуктарынын жана эркиндиктеринин кепилдиктерин күчөтүүнү алдыга жылдыруу коюлган. «Ачыктык», мурда жабык болгон маалыматтарга жана социалдык, улуттук кайра курууларды (реконструкция) пайда кылуучу плюрализм рецептерине кирүүгө мүмкүндүк ачты, ал 1986-жылдын орто ченине карата натыйжасын бере баштаган.

Өлкөдө мамлекеттик жана чарбалык башкаруу схемаларын өзгөртүү менен революциялык кайра куруу башталды, ушул абалдарга ылайык союздук рес-

публикалардын укуктары олуттуу кеңейген. Кайра куруунун жүрүшүндө союздук республикалардын укуктарын кеңейтүү боюнча анык (реальные) чаралар кабыл алынган.

«Кайра куруу» коомдук турмуштун түрдүү жактарына тийген, бирок анын натыйжасы эч ким алдын ала көрө билбегендик келип чыкты. Реформаны пландаштырылган рамкада кармап калууга мүмкүн болгон жок, ал советтик системаны өзүнөн-өзү бузулууга жана кыйроого алып келди.

Конституциялык кайта өзгөртүү.

1988-жылы июнда XIX партиялык конференция конституциялык реформалар идеясын алдыга жылдырган, ал долбоор ушул эле жылы октябрда Жогорку Совет тарабынан кабыл алынган. Конституциялык өзгөртүүлөр төмөндөгүлөргө алып барган:

- 1918-жылдагы Конституциянын үлгүсү боюнча създин депутаттарынан шайланган Эл депутаттар създи жана Жогорку Совет деген өкүлчүлүктүү органдардын эки деңгээлдүү системасы калыбына келтирилген;

- кең ыйгарым укуктар энчиленген СССР Президенти кызматы уюштурулган (Премьер-министрди дайындайт). Ал Советтер създи тарабынан шайланат;

- элдик депутаттардын бир бөлүгү өлкө боюнча шайлоо округдарынан, башка бөлүгү – партиялык, профсоюздук жана коомдук уюмдардан шайланышат.

1989-жылы биринчи жолу бийликтин жогорку органына альтернативдүү шайлоо өткөрүлдү жана СССР эл депутаттарынын Създи түзүлдү. 1989-жылдын акырында 1990-жылдын башталышында СССРдин Конституциясындагы жамандык жагынан аты чыккан 6-берене (статья) (Компартиянын саясий монополиясы жөнүндөгү) алынып ташталган.

1990-жылы мартта Президент кызматына ССКП БКнын Генералдык секретары М.С. Горбачев шайланды. Элдик депутаттардын шайлоосу (1989-жылы жана 1990-жылы) жаңы типтеги парламенттик органдын түзүлүшүнө алып келди (алар түзүлсө да ачык (туура) да, бирдей да эмес эле), бирок президенттик бийликтин легитимдүүлүгү толук эмес болчу, анткени ал эл тарабынан эмес, парламент тарабынан шайланган.

Жаңы укук мамлекетке эмес, коомго кызмат кылуусу керек деп XIX партиялык конференция баа берген жана экономикалык реформа өткөрүү, жарандардын укугун коргоо үчүн укуктук база түзүү зарылдыгын, айрыкча белгилеп төбөлдүк-буйрукчулуктук (административно-командный метод) сындаган.

1988-1990-жылдарда бул жоболордун өнүгүшүндө бир катар мыйзамдар жана указдар чыккан:

- администрациянын мыйзамга ылайыксыз чечими тууралуу сотко даттанууга жарандын укугу жөнүндө;

- мамлекеттик коопсуздук жөнүндө;
- пресса жана массалык маалымат каражаттары жөнүндө;

- коомдук уюмдар жөнүндө;

- СССРден чыгуу жана кирүү жөнүндө, ж.б.

1988-жылы декабрда СССРдин Конституциясына жаңы өзгөртүүлөр киргизилген, ошолорго ылайык Конституциялык көзөмөл Комитети түзүлгөн. Кийинки жылы СССР эл депутаттарынын II Създи «СССРде конституциялык көзөмөл жөнүндө» мыйзам кабыл алган. Басып чыгарылуучу укуктук актылардын аракеттеги Конституцияга ылайыктуулугу үчүн көзөмөлдөө функциясы комитетке жүктөлгөн.

Социалисттик-укуктук мамлекеттин концепциясы уюштурулган, мында укуктун приоритети (биринчилиги) жана бийликти бөлүштүрүү принциби (мыйзам чыгаруучу, аткаруучу, соттук) бөтөнчө белгиленген. Бул кайта өзгөртүү жалпы реформалык процесстин рамкасында турмушка ашырылышы болжолдонгон.

1990-жылы апрелде союздук мыйзамдар алкагында Кыргызстанда «Кыргыз ССРнин Конституциясына өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү жөнүндө» жана Кыргыз ССРинде «Конституциялык көзөмөл жөнүндө» мыйзамдары кабыл алынган. Бул мыйзам Кыргыз ССРнин Жогорку Советинин «Кыргыз ССРнин Конституциясына өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү жөнүндөгү» Мыйзамын күчүнө киргизүүнүн тартиби жөнүндө» чыгарган токтому менен 1990-жылы 1-майдан баштап күчүнө кирген. Алар Конституцияны укуктук коргоо тууралуу атайын орган – Конституциялык көзөмөл Комитетин түзүүнү алдын ала караштырган. Уюштурулган Комитетке М.Тилекеев төрага (председатель) болуп шайланган. Бул Комитет соттук орган болгон эмес, ал алдын ала иштелген жана кезектеги кабыл алынуучу укуктук актыларга конституциялык көзөмөлдү ишке ашырган. Анын ишмердиги көбүнчө консультативдик-көзөмөл мүнөз алып жүргөн.

СССР эл депутаттарынын I Създинин чечимин колдонмо кылып алуу менен республиканын Жогорку Совети 1990-жылы 23-сентябрда «Кыргыз ССРнин Конституциясына өзгөртүүлөр жана толуктоолор жөнүндө» жана «Кыргыз ССРнин элдик депутаттар Советине шайлоолор жөнүндө» мыйзамдарын чыгарган.

Жаңыдан киргизилгендер демократияны өнүктүрүүгө жана шайлоо системасын жакшыртууга багытталган:

- альтернативдик шайлоолорго жана депутат болуу үчүн талапкерликке өзүн-өзү көрсөтүүгө уруксат берилген;

- жалпы бардык депутаттар үчүн ыйгарым укугунун мөөнөтү 5 жыл деп орнотулган;

- шайлоо болду деп эсептелет, эгерде добуш берүү учурунда тизмеге киргизилген шайлоочулардын жарымынан көбүрөөгү катышкан болсо;

- талапкер шайланды деп эсептелет, эгерде добуш берүүгө катышкан шайлоочулардын добушунун жарымынан көбүнө ээ болсо.

Кыргыз ССР Жогорку Советинин биринчи сессиясында (1990-жыл, 10-15-апрель) жер жөнүндө, менчик, аренда ж.б. жөнүндө мыйзамдар кабыл алынган. Сессия биринчи жолу мамлекет башчысынын ыйгарым укуктарын бөлүп берүү менен Кыргыз ССР Жогорку Советинин төрагасын шайлаган, ал А.Масалиев болгон.

Сессиядан кийин республикада мыйзам чыгаруучу, аткаруучу жана соттук бийликтерди ажыратуу (чектөө) процесси башталган. Мыйзам чыгаруу бийлиги Жогорку Советке, аткаруучу - Министрлер Советине, соттук - Конституциялык көзөмөл Комитетине, Жогорку Сотко жана Мамлекеттик арбитражга өзүнө таандык формада өткөрүлүп берилген.

1990-жылы октябрда Кыргыз ССР Жогорку Советинин 12-чи чакырылышына шайлоо болду. Бул республиканын мыйзам чыгаруучу органына биринчи жолу демократиялык шайлоонун болушу эле. Депутаттык орун үчүн шайлоо алдындагы күрөштө эки минден ашыгыраак атаандаштар катышышкан.

1990-жылы декабрда Конституцияга жаңы өзгөртүүлөр киргизилген:

- мамлекеттик бийлик органдары жана башкаруу системасы кайрадан уюштурулган;
- Конституциялык көзөмөл Комитети жоюлган;
- Конституциялык сот түзүлгөн, ал Президенттин, Жогорку Кеңештин сунушу (көрсөтүүсү) боюнча (курамында-төрагасы, эки орун басары жана 6 сот) 10 жылдык мөөнөткө шайланышы керек деп белгиленген (Кыргыз ССРнин Конституциясы 111-берене).

Көп партиялуулук системасынын калыптанышы.

Кыргызстанда реформалар кең массалардын («низов») мурун болбогон активдүүлүк абалында башталган. Алар ачыктыкты камсыздоону, коомдук-саясий турмушта кыргыз тилинин ролун жана маанисин жогорулатууну, элдин өткөн тарыхына байланыштуу чындыкты жана акыйкаттыкты калыбына келтирүүнү ж.б. талап кылышкан.

Саясий либералдашуу бейформал тайпалардын санынын өсүшүнө алып келди, ХХ кылымдын 80-жылдарынын акырында республикада ушундай структура пайда болду, анда мурдагы эски саясий системага орун болбой калды. Келечекте өрнөк болуучу саясий партия – ар түрдүү багыттагы союздар, ассоциациялар жана кыймылдар орноду, алар 1988-жылдан баштап коомдун саясий турмушуна активдүү киришкен.

Ошентип, 1989-1990-жылдары так ушундай «Кыргызстан шайлоочулар ассоциациясы», «Мемориал» коому, Фрунзедеги Кыргыз жаштарынын өз алдынча үй куруучулар бирикмеси «Ашар», Ошто «Ош аймагы» сыяктуу саясий түзүлүштөр (политиче-

ские формирования) өз ишмердиктерин башташты. Улуттук кайра жаралуусуна багыт алган саясий структуралардын тез түзүлүү процесси башталды. Ошондой уюмдар Ошто, Базар-Коргондо, Чолпон-Атада, Кара-Балтада, Кеминде уюштурулган. Акырында улуттук-демократиялык мүнөздөгүлөр «Асаба» жана «Атуулдук демилгенин» биригүүсү келип чыкты (1990-жыл, апрель).

1990-жылы майда демократиялык күчтөрдү консолидациялоо (топтоп чыңдоо) максатында өзүнө бир катар коомдук бирикмелерди камтыган «Кыргызстан Демократиялык Кыймылы» (КДК) түзүлдү. Кыймылдын учредителдик конференциясынын ишине 22 бейформал бирикмелерден, клубдардан, коомдордон (Асаба, Ашар, Көк-Жар, Мемориал ж.б.) 301 делегат катышты. Кыймылга Оштон, Жалал-Абаддан, Майлуу-Суудан, Кара-Балтадан, Токмоктон, Таластан ж.б. ушундай эле уюмдар кошулду.

КДК өзүн Компартияга карата оппозиция деп жарыя кылды жана алдына республиканын партиялык жетекчилигин кызматтан такыр (отставкага) келтирүүнү максат кылып койдү. КДКнын бардык программалык багыты көз карандысыз кыргыз мамлекетин түзүүгө жана коомду демократиялаштырууга бурулган. Ошентип, КДК саясий алкакта кыргыз элинин кайра жаралуусун, анын улуттук духун жана өзүнчөлүгүн, укуктук, демократиялык, көз карандысыз кыргыз мамлекетин куруу идеяларын ишке ашырууга умтулган. Кыймыл улуттук мамилелер областында Кыргызстанда жашаган элдердин бардык өкүлдөрүнө социалдык жана маданий өнүгүшү үчүн бирдей мүмкүнчүлүк берүү тууралуу чыгып сүйлөгөн.

Компартияга мамилеси боюнча өзүн оппозиция деп жарыя кылган КДКнын саясий аренада пайда болушу, негиз салган, андыктан анын негизинде республикада биринчи саясий партияларды тездик менен бүткөн формага келтирүү башталган. 1990-жылы майда «Кыргыз демократиялык партиясы» (Майлуу-Суу), «Демократиялык союз» (Жалал-Абад) түзүлгөн, Кыргызстандын түрдүү элдеринин өкүлдөрүнүн ассоциациялары жана улуттук-маданий борборлору: славяндардыкы - «Славян фонду», Корейлердики - «Чинсон», уйгурлардыкы - «Иттипак», Өзбектердики - «Арзуу» ж.б. активдүү иштей башташкан.

1991-жылдын февраль айында саясий партиялардын түзүлүшүнүн активдүү процессине негиз салган «Коомдук бирикмелер жөнүндө» мыйзам кабыл алынган. Алардын ылдам пайда болушу КДКда саясий ырксыздык жана жик чыгуу менен коштолгон. Ушуга байланыштуу кыймылдын көптөгөн программалык багыттары (жоболору) Кыргызстан көз каранды эместикти алгандан кийин иш жүзүнө ашырылган, башкасы - мамлекеттин анча-мынча жүргүзгөн саясаты болуп калган.

Кыргызстан Демократиялык Кыймылындагы жиктин чыгышы жаңы партиялардын түзүлүшүнө

жардам берген. Демек, 1991-жылы 9-февралда КДКнын съездинде «Эркин Кыргызстан» (ЭрК), кийинчерээк «Асаба, «Ата Мекен» партиялары пайда болушкан. КДКнын идеалдарына ишенимдүү калгандар (Ж.Жекшеев, К.Акматов ж.б.), кыймылдын өкүлдөрүнүн бөлүгү мурдагы аты менен партия түзүшкөн. 1993-жылы 29-майда болгон КДКнын үчүнчү съезди «Кыргызстан Демократиялык Кыймылы» партиясынын учредителдик съезди деп эсептелет.

1990-жылы күздө республикада саясий кризис күчөгөн. КДК жана башка коомдук-саясий кыймылдар экономикадагы кризиске жана чарбалык реформаларды жүргүзүүдөгү жол болбоо тууралуу жоопкерчиликти Кыргызстан Компартиясынын укуктуу структураларына жүктөшкөн. 1990-жылы октябрда республиканын партиялык жетекчилигин кызматтан такыр кетируү талаптары менен КДКнын активисттери тарабынан Өкмөт үйүнүн алдында массалык ачкачылык жарыялашкан. Ушул эле мезгилде Комму-

нисттер арасында келише албастыктар сезиле баштаган жана партиянын өзүн реформалоого чакырыктар угулуп жатты.

Адабияттар:

1. Бейшембиев Э.Д., Джунушалиев Д.Д., Мокрынин В.П., Плоских В.М. Введение в историю Кыргызской государственности. Курс лекций для вузов. - Бишкек, 1994.
2. Борубашов Б.И., Галиева З.И. История государства и права Кыргызской Республики - Бишкек, 2003.
3. Кыргыз тарыхы энциклопедия - Бишкек, 2003.
4. Ожукеева Т. Политические процессы в странах Центральной Азии. Принцип разделения властей. - Кн.1. - Бишкек, 1995.
5. Осмонов Ө.Ж., Мырзакматова А.С. Кыргызстан тарыхы: урунттуу учурлар (XIX к. ортосунан XXI к. чейин) - Бишкек, 2000.
6. Политическая история Кыргызстана. - Бишкек, 1995.
7. Чотонов У. Суверенный Кыргызстан: выбор исторического пути. - Бишкек, 1995.

Рецензент: д.и.н., профессор Абытов Б.К.